

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Δημοκρατία, κοινωνία και η ευθύνη της θεολογίας

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου*

*Διδάσκων (ΕΔΙΠ) στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθήνας

Αρχισυντάκτης του περιοδικού Σύναξη

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Παπαθανασίου, Θ. Ν. (2020). Δημοκρατία, κοινωνία και η ευθύνη της θεολογίας. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση / Greek Journal of Religious Education*, 3(1), 157-164.

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Δημοκρατία, κοινωνία και η ευθύνη της θεολογίας¹

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου*

*Διδάσκων (ΕΔΙΠ) στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθήνας
Αρχισυντάκτης του περιοδικού Σύναξη

Έχει άραγε λόγο η Εκκλησία να νοιάζεται για τη Δημοκρατία στις ανθρώπινες κοινωνίες; Ή μήπως οφείλει να είναι ουδέτερη και να κρατά ίσες αποστάσεις από οποιοδήποτε σύστημα υπάρχει στον κοινωνικό περίγυρό της, είτε δημοκρατικό είτε όχι;

Όταν ρωτώ αν η Εκκλησία έχει λόγο να νοιάζεται για τη Δημοκρατία, εννοώ αν οφείλει εκ της φύσεως και εκ της αποστολής της να έχει μια τέτοια έγνοια. Δεν ρωτώ αν συγκυριακά επωφελείται η Εκκλησία από τη Δημοκρατία. Ούτε ρωτώ πώς η Εκκλησία ενδεχομένως φαντασιώνεται μια κοινωνία εξολοκλήρου και πραγματικά χριστιανική. Βάση του ερωτήματός μου είναι η επίγνωση ότι σήμερα η εκκλησιαστική κοινότητα και η κοινωνία δεν ταυτίζονται. Απορρέει, λοιπόν, άραγε, από την ίδια την ταυτότητα της Εκκλησίας μια έγνοια για το πολίτευμα της ευρείας κοινωνίας, ή όχι; Έχει, άραγε, η Εκκλησία χρέος να νοιάζεται για τις δημοκρατικές απολαβές κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα από το αν είναι μέλος της, ή όχι;

Νομίζω ότι συχνά συναντάμε τρεις απαντήσεις:

Απάντηση πρώτη. Η Εκκλησία είναι κατεξοχήν ευχαριστιακή σύναξη, δηλαδή μια κοινότητα η οποία πραγματώνει στον εαυτό της την αδερφοσύνη, την ισότητα και τη συμμετοχή. Άρα η πολιτική πρόταση της Εκκλησίας είναι καθαυτές οι ευχαριστιακές κοινότητες. Όχι κάτι πέραν τούτου.

Δεύτερη απάντηση. Η Εκκλησία είναι πολιτικώς ουδέτερη, με μία εξαίρεση: Όταν το καθεστώς είναι άθεο ή αντιχριστιανικό, οπότε και συγκρούεται μαζί του για λόγους πίστεως.

Τρίτη απάντηση. Εξ ορισμού η Δημοκρατία είναι ασύμβατη με την Εκκλησία, καθόσον η Δημοκρατία επιτρέπει ελευθεριότητες τις οποίες η Εκκλησία απαγορεύει.

Κατά την ταπεινή μου άποψη, κάποιες από τις απαντήσεις αυτές είναι ανεπαρκείς και κάποιες απαράδεκτες.

Ότι η ευχαριστιακή κοινωνία είναι ο «τόπος» όπου πραγματώνεται η ουσιαστικότερη κοινωνία προσώπων, είναι σωστό². Αλλά δεν είναι αρκετό. Με ποια έννοια μπορεί ένας

1 Εισήγηση στη 2^η Πανελλήνια Συνάντηση Θεολόγων (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος «Καιρός»), Ελληνογαλλική Σχολή Ουρσουλινών, 10 Νοεμβρίου 2018.

2 Χρειάζεται να κάνω την εξής μίζερη διευκρίνιση, μίζερη διότι αφορά στο αυτονόητο: Μιλώ για το θεολογικώς – εκκλησιολογικώς δέον. Όποτε, αντιθέτως, έχουμε εκκλησίες που τελούν την Ευχαριστία σακραμενταλιστικά, δηλαδή ως μυστηριακή τελετή η οποία ουδαμώς διαποτίζει την

Χριστιανός να δονείται από την κένωση του σαρκωθέντος Χριστού, να εμπνέεται από το όραμα της αγαπητικής Βασιλείας, να συγκροτεί ως εκ τούτου μια κοινότητα σύστοιχη προς αυτά, αλλά να αδιαφορεί για το αν κυριαρχεί τυραννία και απανθρωπιά στον έξω από την εκκλησιαστική κοινότητα κόσμο; Πώς είναι δυνατόν προγραμματικά, καταστατικά να νιώθει ότι αυτό δεν τον αφορά; Είναι ή δεν είναι η τυραννία και η απανθρωπιά έργα του διαβόλου επί του κόσμου του Θεού; Θυμίζω ότι η διατύπωση «λειτουργία μετά τη Λειτουργία», την οποία καθιέρωσε ο νυν Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, δεν σημαίνει διαφήμιση της λειτουργίας στην έξω κοινωνία, αλλά διάχυση της λειτουργίας: μαρτυρία της πίστης και σύγκρουση με τις απάνθρωπες δομές της κοινωνίας. Και για να πάμε ακόμη παραπέρα: Είναι, άραγε, δυνατό, τα μέλη της ευχαριστιακής κοινότητας να αγάλλονται με ένα φιλοεκκλησιαστικό τυραννικό καθεστώς, εκ του λόγου και μόνο ότι αυτό «υποστηρίζει» την πίστη;

Η ιστορία του Χριστιανισμού είναι γεμάτη από φωτεινές παραγράφους, αλλά κι από άθλιες σελίδες συνεργασίας εκκλησιαστικών ανθρώπων και διαπρεπών θεολόγων με καθεστώτα τυραννικά, στο όνομα της υπεράσπισης της πίστης. Σειρά προσωπικοτήτων σε παραδοσιακά Ορθόδοξες χώρες (με ιδιαίτερα εντυπωσιακή την περίπτωση της Ρουμανίας) ολόψυχα ταυτίστηκαν με ρατσιστικά, μοναρχικά, αντισημιτικά και φιλοναζιστικά κινήματα, και παράλληλα φυσικά τελούσαν στις ευχαριστιακές κοινότητές τους το μυστήριο του αποκλεισμού των αποκλεισμών!³ Και βέβαια ως απάντηση εδώ δεν μπορεί να προβάλλονται χυδαίοι συμψηφισμοί! Είναι απλώς απαράδεκτο να δικαιολογεί κανείς τα Άουσβιτς κραδαίνοντας τα Γκουλάγκ – και τανάπαλιν!

Το θέμα είναι καίριο, διότι ζούμε την παλινόρθωση των πιο μισαλλόδοξων ιδεών. Στην Ευρώπη ο μετεξελιγμένος νεοφασισμός γιγαντώνεται, και δη σε κράτη που δεν αντιμετωπίζουν καν ουσιαστικό προσφυγικό πρόβλημα. Από την άλλη, σε θρησκευτικούς κύκλους παραδοσιακά Ορθοδόξων χωρών εκφράζεται δυσανεξία προς τη Δημοκρατία και αναπτύσσεται φιλομοναρχική επιχειρηματολογία, και μάλιστα υπέρ της δεσποτείας τσαρικού τύπου⁴. Σεκόντο σ' αυτές τις επιλογές έρχονται διάφορες θεολογικές απόψεις, όπως λ.χ. ότι οι αμαρτωλοί δεν είναι πλέον εικόνες του Χριστού, οπότε, αν σπάξεις στο ξύλο έναν ομοφυλόφιλο στον δρόμο, δεν στρέφεται κατά συνανθρώπου. Παρόμοια, πολιτική δυσπιστία προς τη Δημοκρατία παράγει ενίοτε η μοναρχική κατανόηση της θέσης του Πατρός στην Αγία Τριάδα, η οποία (κατά τη γνώμη κάποιων θιασωτών της) αποτυπώνεται στο επισκοπικό λειτουργήμα επί του σώματος της Εκκλησίας, και αντανακλάται στην εξουσία του πολιτικού ηγέτη (αυτοκράτορα ή κοινοβουλευτικά

καθημερινότητα και τις σχέσεις των μελών της (κατάσταση που μάλλον δεσπόζει), κι επιπλέον το θεωρούν αυτό κανονικότητα, τότε απλούστατα δεν έχουμε ούτε για αστείο εκκλησιαστική κοινότητα ως πολιτικό μοντέλο – ούτε καν ως εκκλησιαστικό!

3 Cyril Hovorun, *Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced*, εκδ. Fortress Press, Minneapolis 2018, ιδίως σσ. 47-87.

4 Βλ. ενδεικτικά Vladimir Moss, «Must an Orthodox Christian be a monarchist?», 4/17-7-2009, <https://www.czipm.org/orthodox-monarchist.html> (πρόσβαση σε όλα τα διαδικτυακά κείμενα: 13-8-2020). Τέτοιες θεωρήσεις δεν μπορούν καν να διακρίνουν τη δυναμική η οποία εμπεριέχεται στη βυζαντινή απουσία δυναστικού ιδεώδους. Βλ. το μελέτημά μου «Αντίσταση, λαϊκή εξέγερση, επανάσταση. Ερωτήματα για την κανονική παράδοση», *Σύναξη* 146 (2018), σσ. 71-83. Πρβλ. το επίσης ημέτερο, «Σημεία εθνικοσοσιαλισμού στην ελλαδική εκκλησία;», *Σύναξη* 125 (2013), σσ. 23-37.

εκλεγμένου ολιγάρχη) επί του σώματος της κοινωνίας.

Ωστόσο, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς: Τι σημασία έχει η οποιαδήποτε πολιτική θέση κάποιου (-ας), αν είναι πιστός (-ή) Χριστιανός (-ή) και μάλιστα αν βρει και μαρτυρικό θάνατο; Το ζήτημα θέλει πολλή προσοχή. Μαρτύριο δεν είναι κάθε οδύνη ούτε κάθε θάνατος. Μαρτύριο είναι η οδύνη και ο θάνατος που μαρτυρούν την αγάπη και τη δικαιοσύνη της Βασιλείας του Θεού. Συγχωρήστε με, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί μάρτυρας της Εκκλησίας όποιος πεθαίνει υπερασπιζόμενος τυραννικά και άδικα καθεστώτα. Ο φόνος ενός τέτοιου ανθρώπου προφανώς είναι ένα θλιβερό γεγονός, όπως ο φόνος κάθε ανθρώπου, αλλά όχι χριστιανικό μαρτύριο, αν ο εν λόγω μέχρι τέλους απέρριψε την αγάπη και συντάχθηκε με τις δυνάμεις που αντιστρατεύονται τη Βασιλεία. Η τυπικά χριστιανική ιδιότητά του δεν αρκεί. Ο Χριστός έχει διευκρινίσει ότι στη Βασιλεία δεν εισέρχονται όσοι δηλώνουν ότι τον θεωρούν Κύριό του, αλλά όσοι όντως κάνουν το θέλημα του Θεού και δεν αντιστρατεύονται τον νόμο του (Ματθ. 7:21-23). Και δεν εικοτολογώ για την σωτηρία ή την απώλεια οιαδήποτε ανθρώπου. Αυτά βρίσκονται στα χέρια του Θεού. Μιλώ για το ποια στάση ζωής μπορεί να αναγνωρίζεται από την Εκκλησία ως μαρτυρία και μαρτύριο του Ευαγγελίου του Χριστού.⁵

Μια γέυση από τις αντιφάσεις μας: Τον Οκτώβριο 2018 η Καθολική Εκκλησία ανακήρυξε άγιο τον Όσκαρ Ρομέρο. Εδώ το *odium fidei* (το μίσος των διωκτών κατά της πίστης) συνέπιπτε με το *odium justitiae* (με το μίσος κατά της δικαιοσύνης). Ως τον Ιούνιο 2019, όμως, η ίδια Εκκλησία ανακήρυξε 1.915 «μακάριους» και εξ αυτών 11 αγίους, από τους Ισπανούς που εκτελέστηκαν κατά τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο⁶, μερικοί από τους οποίους ήταν ενεργοί υποστηρικτές του φασίστα Φράνκο⁷. Καθ' ημάς, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η αγιοποίηση του τελευταίου Τσάρου, του υπεύθυνου για τη σφαγή των ειρηνικών διαδηλωτών τη «Ματωμένη Κυριακή» του 1905 και των απεργών στα χρυσορυχεία του ποταμού Λένα το 1912⁸, όπως και για τον καταστροφικό για την ιμπεριαλιστική Ρωσία ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο του 1904-1905.⁹

Το λέω ξεκάθαρα: Το Ευαγγέλιο δεν ταυτίζεται με κανένα πολίτευμα και δεν ευαγγελίζεται ένα κοινωνικό σύστημα. Η Εκκλησία (οφείλει να) αποτελεί σημείον της πραγματικότητας που θα έρθει. Και (οφείλει να) δίνει μαρτυρία περί αυτού, 1) με αυτό που είναι, 2) με αυτό που λέει και 3) με αυτό που κάνει, μέσα σε οιαδήποτε πολιτικό περιβάλλον. Μολονότι, λοιπόν, δεν ταυτίζεται με κανένα σύστημα μέσα

5 Ασχολούμαι με αυτά στο μελέτημά μου «Η ευχαριστιακή και κοινωνική διάσταση του μαρτυρίου», *Σύναξη* 142 (2017), σσ. 67-80.

6 «Martyrs of the Spanish Civil War», https://en.wikipedia.org/wiki/Martyrs_of_the_Spanish_Civil_War. Επίσης, «Homily of the Cardinal José Saraiva Martins. Mass for the beatification of 498 martyrs who died during the religious persecution of the Spanish civil war» (28-10-2017), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/csaints/documents/rc_con_csaints_doc_20071028_martiri-spagnoli_en.html

7 «The Catholic Church and the Spanish Civil War», <https://www.spainthenandnow.com/spanish-history/civil-war-and-the-catholic-church>

8 «Bloody Sunday (1905)», [https://en.wikipedia.org/wiki/Bloody_Sunday_\(1905\)#Father_Gapon](https://en.wikipedia.org/wiki/Bloody_Sunday_(1905)#Father_Gapon). «Lena massacre», https://en.wikipedia.org/wiki/Lena_massacre

9 Για τις τραγικές αντιφάσεις αυτού του πολέμου βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, *Ένας Ιάπωνας δίχως σχιστά μάτια. Νικόλαος Κασάτκιν, ο ευαγγελιστής των Ιαπώνων*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2018, σσ. 32-40.

στην ιστορία, οφείλει να συμβάλλει σε διευθετήσεις προσωρινές μεν (όπως έλεγε ο Φλωρόφσκυ¹⁰), αλλά πάντως διευθετήσεις οι οποίες αντανακλούν, κατά το δυνατόν, τα κριτήρια του Ευαγγελίου και της Βασιλείας. Δεν μπορεί, για παράδειγμα, να μην εμπνέεται η πολιτική στάση των Χριστιανών

- από την πίστη ότι κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός,
- από την βίωση της ελευθερίας ως σφραγίδας του Θεού,
- από την άρνηση του Χριστού να κάψει τους Σαμαρείτες,
- από την άρνησή του να λιθοβολήσει τη μοιχαλίδα,
- από την αναγνώριση της αλληλεγγύης ως κριτηρίου της έσχατης κρίσης,
- από την έννοια της προσωπικής ευθύνης (σκεφτείτε, λ.χ., τι πολιτικές συνέπειες έχει η πίστη της Εκκλησίας, ότι ούτε η διάπραξη της αμαρτίας ούτε η μετάνοια γίνονται δι' αντιπροσώπου ή με ανάθεση σε κάποιον «γέροντα»).

Δεν μπορεί η χριστιανική θεολογία να μη νιώθει αγχιστεία με τη σύγχρονη αντίληψη, ότι τα πανανθρώπινα δικαιώματα (δηλαδή η μοναδική ύπαρξη του καθενός) δεν υπόκεινται στην αρχή της πλειοψηφίας! Ταυτόχρονα όμως, κατά ένα αντινομικό τρόπο, η Εκκλησία οφείλει να υπενθυμίζει ότι το Ευαγγέλιο δεν μπορεί να γίνει καθεστώς. Η «ιερή αναρχία» της Βασιλείας, κατά τη διατύπωση του Τζων Καπούτο¹¹, ανατρέπει κάθε κοινωνική τάξη, κάνοντας πρώτους τους έσχατους και αναγορεύοντας την αγάπη σε ύψιστο κριτήριο. Είναι η αντινομία με την οποία εκ φύσεως ζει την ιστορική της ύπαρξη η Εκκλησία, αντινομία η οποία σημαίνει μη-ταύτιση με καθεστώς, αλλά ταυτόχρονα όχι ουδετερότητα και ίσες αποστάσεις.

Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται αδιάκοπη δουλειά. Η έννοια της Δημοκρατίας είναι και πολύσημη και ταλαιπωρημένη. Ως λέξη την χρησιμοποιούν οι πάντες, ακόμη και αυτοί που την διαστρέφουν. Αλλά αυτό δεν πρέπει να γίνει αιτία να την απεμπολήσουμε, κι αν χρειάζεται να κοπιάζουμε για να την ορίζουμε. Θαρρώ θεμελιώδες χαρακτηριστικό της Δημοκρατίας την καταστατική δυνατότητά της να αναστοχάζεται τον εαυτό της, να τον διορθώνει και να τον μεταρρυθμίζει, διαπιστώνοντας τις στρεβλώσεις στις οποίες μπορεί να απολήξει οιαδήποτε ρύθμιση (για παράδειγμα, η αντιπροσώπευση οφείλει να μπολιαστεί από την άμεση δημοκρατία, οι κοιμησιακές πλειοψηφίες από μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου κλπ)¹². Αν, λοιπόν, η Δημοκρατία βρίσκεται σε συγχορδία με βασικές έγνοιες της Εκκλησίας για τον άνθρωπο μέσα στο διάβα της ιστορίας, τότε ανακύπτει το ερώτημα αν η φιλελεύθερη Δημοκρατία έχει, κατά κάποιον τρόπο, πανανθρώπινο νόημα, δηλαδή αν είναι αγαθό για όλους τους ανθρώπους, όπου γης.

10 π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, Αγία Γραφή, Εκκλησία, παράδοσις (μτφρ. Δημήτριος Γ. Τσάμης), εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 96-99.

11 John D. Caputo, «Spectral Hermeneutics: On the Weakness of God and the Theology of the Event», After the Death of God (επιμ. Jeffrey W. Robbins), εκδ. Columbia University Press, New York 2007, σ. 61. Πρβλ. Athanasios N. Papathanasiou, «The Politics of a 'Weak Force'», Political Theologies in Orthodox Christianity: Common Challenges and Divergent Positions (επιμ. Kristina Soeckl, Ingeborg Gabriel, Aristotle Papanikolaou), εκδ. Bloomsbury Publishing 2017, σσ. 111-134.

12 Ενδεικτικά βλ. Frédéric Worms, Οι χρόνιες παθήσεις της δημοκρατίας (μτφρ. Γιώργος Φαράκλας), εκδ. Πόλις, Αθήνα 2018.

Ας διατυπώσω το ερώτημα αλλιώς: Έχει η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική Δημοκρατία οικουμενικό νόημα ή, αντιθέτως, αποτελεί προϊόν του δυτικού πολιτισμού, συμβατό ουσιαστικά μόνο με τον δυτικό πολιτισμό; Συναντάμε διάφορες απόψεις, όπως ότι όσοι μη-δυτικοί πολιτισμοί δεν συμμερίζονται την έννοια του ατόμου, είναι φύσει ασύμβατοι προς τη Δημοκρατία, ή ότι η φιλελεύθερη Δημοκρατία είναι οικουμενικό αγαθό, και άρα νομιμοποιείται όχι απλώς η διάδοσή της, αλλά και η επιβολή της μέσω στρατιωτικών επεμβάσεων! Το θέμα είναι θεόρατο, μα εδώ εξ ανάγκης θα εκφραστώ λακωνικά¹³. Κατά τη γνώμη μου η Δημοκρατία έχει οικουμενικό νόημα, αλλά όχι από τη σκοπιά ενός πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, ούτε από τη σκοπιά ενός πολιτισμικού απομονωτισμού – μιας αποθέωσης του νατιβισμού. Πρώτα απ' όλα, το να μιλάμε γενικά για τις διαφορές ενός πολιτισμού από άλλον πολιτισμό είναι παραπλανητικό, διότι υπονοεί ότι κάθε πολιτισμός αποτελεί μια συμπαγή και στατική ουσία. Δεν είναι, όμως, έτσι. Κάθε πολιτισμός είναι σύνθετος από δυνάμεις που σκλαβώνουν τον άνθρωπο και από δυνάμεις που επιθυμούν την ελευθέρωσή του. Και, επί πλέον, κάθε πολιτισμός είναι εν τω γίγνεσθαι και ζει βιώνοντας διαπολιτισμικές ανταλλαγές. Έτσι, κάθε πολιτισμός δεν υπάρχει ουσιοκρατικά, αλλά υπάρχει ως εκδοχή Α' των προνομιούχων και εκδοχή Β' των περιθωριοποιημένων. Οι οιμωγές λοιπόν των εκεί αποκλεισμένων είναι ο πυρήνας της εκεί Δημοκρατίας. Είναι η δίψα για ανάδυση του υποκειμένου και για μερδικό στη ζωή. Και δεν είναι μονάχα δίαυλος μετάβασης της δυτικής φιλελεύθερης Δημοκρατίας σ' αυτές τις πολιτισμικές συνάψεις. Είναι και πόρος εμπλουτισμού της δυτικής αντίληψης, από ανθρωπολογίες που συνυφαίνουν το ατομικό και το κοινωνικό.

Η συνύφανση ατομικού και κοινωνικού είναι παγίως καίριο ζητούμενο. Ανέφερα παραπάνω ότι η χριστιανική ταυτότητα νιώθει εγγύτητα προς τη Δημοκρατία ως ένα πολίτευμα στο οποίο μετρούν αποφασιστικά η ελευθερία, τα δικαιώματα και η προσωπική ευθύνη. Το αυτονόητο που χρειάζεται να τονιστεί εδώ, είναι ότι η έννοια της Δημοκρατίας στρεβλώνεται αν αυτά τα πολύτιμα κατανοούνται αυτόνομα. Χρειάζεται δηλαδή ανυπερθέτως να μετέχουν μιας συνάρτησης στην οποία αποτελεί πρόταγμα ο κοινός, δημόσιος χώρος και τα κοινά, δημόσια αγαθά. Γιατί θεωρώ προβληματική μια Δημοκρατία χωρίς το κοινωνικό πρόταγμα;

Πρώτον: Δείτε το πρόβλημα του δικαιωματοπισμού. Αν ο δικαιωματοπισμός ορίζει την ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα απόλυτο (δηλαδή ως ατομική επιλογή που δεν συναρτάται με τίποτα άλλο), ποια λογική θα ορθωθεί έναντι όσων κραδαίνουν ως απόλυτο ατομικό τους δικαίωμα το να μην αναγνωρίζουν κάποιο ατομικό δικαίωμα;

13 Οι Ορθόδοξοι ελάχιστα καταπιάνονται με το ερώτημα. Όσοι το ψηλαφούν, στρέφονται κυρίως στον κόσμο του Ισλάμ, μα προσπερνούν τους μεγάλους πολιτισμούς της Άπω Ανατολής και της Αφρικής. Αυτούς αποπειρώμαι να τους προσεγγίσω στα υπό δημοσίευση μελετήματά μου: «Θεολογία Minjung (Μιντζούνγκ): Η κορεατική χριστιανική θεολογία της απελευθέρωσης. Διάλογος με την Ορθόδοξη παράδοση» (εισήγηση στο Διεπιστημονικό Συνέδριο της Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Αθήνας, «Χριστιανισμός και Ανθρωπισμός», 6-8 Νοεμβρίου 2019). – «Τα παραδοσιακά αφρικανικά πολιτεύματα και η σημασία τους σήμερα. Μια εισαγωγή» (για την ετήσια έκδοση «Αντίβολα» 4, 2020). – «Ιεραποστολή, ιεραποστολές και πολιτική: Μια Ορθόδοξη προσέγγιση» (εισήγηση στο διεθνές συνέδριο της Θεολογικής Ακαδημίας Βόλου και του πανεπιστημίου Münster «Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age», Βόλος 9-2-2020).

Μπορεί να ακούγεται τρελό, αλλά αντιπαραθέσεις τέτοιου είδους είναι συχνές πλέον στον δυτικό κόσμο, και δείχνουν την μεταμοντέρνα τρέλα που επικρατεί όταν απεμποληθεί κάθε έννοια κοινού λόγου ή κοινών κοινωνικών κριτηρίων, όσο δύσκολο κι αν είναι, μερικές φορές, να οριστούν αυτά.

Δεύτερο: Πόσο Δημοκρατία είναι μια Δημοκρατία που βλέπει τα πάντα ως προϊόντα σε ένα σούπερ-μάρκετ, και τον πολίτη ως καταναλωτή, με βασική ιδιότητά του την περιβόητη ατομική ελευθερία να επιλέξει όποιο σαμπουάν θέλει; Είναι άραγε αυτό πολίτευμα της ελευθερίας, ή μήπως πονηρή νομιμοποίηση της ανελευθερίας, εφόσον υπάρχουν άνθρωποι που μετά βίας δύνανται να μπουν στο σούπερ μάρκετ;

Δεν χρειάζεται να πάει κανείς μόνο στη μαρξιστική θέση για την ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής. Δείτε τη διαφωνία μεταξύ συγχρόνων θεωρητικών του πολιτικού φιλελευθερισμού, στο πλαίσιο της σύγχρονης φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Εντελώς ενδεικτικά: Ο Τζων Ρωλς (1921-2002) θεωρεί ότι ούτε οι αγορές ούτε η ατομική συσσώρευση πλούτου μπορεί να είναι ακαπίστρωτες. Ορίζει ως θεμελιώδη άξονα την εξασφάλιση των ευκαιριών σε όλους, και γι' αυτό εισηγείται την ανισότητα στις διάφορες ρυθμίσεις επ' ωφελεία των μη προνομιούχων, ώστε αυτοί να κερδίσουν τον δρόμο που ήδη έχουν χάσει.¹⁴ Σε αυτό αντιτέθηκε ο Ρόμπερτ Νόζικ (1938-2002), ο οποίος αποθέωσε την ελευθερία του ατόμου να έχει απεριόριστη ιδιοκτησία, και απέρριψε ως πλήγμα κατά της ελευθερίας την κρατική παρέμβαση για αναδιανομή του πλούτου και στήριξη των φτωχών.¹⁵ Πόσο ο νεοφιλελευθερισμός, ο οποίος θρυμματίζει την έννοια του κοινωνικού, συνδέεται με τον Νόζικ, είναι περιττό να το πω. Και πόσο οι ασύδοτες αγορές και η συσσώρευση πλούτου μετατρέπουν τις δημοκρατίες σε βιτρίνα ολιγαρχιών, το έχει καταδείξει πριν ήδη από την παγκόσμια κρίση ο Νόαμ Τσόμσκυ¹⁶.

Επιτρέψτε μου να φέρω από τον παγκόσμιο κόσμο μας τρεις περιπτώσεις ψευδούς ισότητας και ψευδούς ελευθερίας, δηλαδή παραδείγματα του ότι οι ελευθερίες είναι κοροϊδία αν δεν έχουν κοινωνικά ριζώματα. Σ' όλο τον κόσμο, τα παιδιά ηλικίας 5 ως 17 ετών είναι 152 εκατομμύρια. Σχεδόν τα μισά (περί τα 73 εκατομμύρια) βρίσκονται σε βαριά παιδική εργασία σε ορυχεία, χωράφια, εργοστάσια, επειδή οι οικογένειες λιμοκτονούν¹⁷. Το μεγαλύτερο ποσοστό βρίσκεται στην υποσαχάρια Αφρική. Αλλά η πραγματικότητα αυτή εμπεριέχει... και «ισότητα» και «ελευθερία»! Σχεδόν παντού αγόρια και κορίτσια εργάζονται εξίσου¹⁸. Ένα δε επιχείρημα των πρόμαχων της

14 Τζων Ρωλς, *Θεωρία της δικαιοσύνης* (μτφρ. Φίλιππος Κ. Βασιλογιάννης), εκδ. Πόλις, Αθήνα 2010, ιδίως σσ. 107-116, 135-136)

15 Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell, UK & Cambridge, USA ¹⁴1999, ιδίως σσ. 149-294.

16 Noam Chomsky, *Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων* (μτφρ. Μαρία Αγγελίδου), εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1996.

17 «Towards the urgent elimination of hazardous child labour», International Labour Organization, 12-7-2018, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/ilo-director-general/statements-and-speeches/WCMS_632122/lang--en/index.htm

18 «Child Labour: In the world's poorest countries, slightly more than 1 in 4 children are engaged in child labour», *Unicef for Every Child*, October 2019, <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-labour/>. Τα στοιχεία δίνουν: Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική 7%. Λατινική Αμερική και Καραϊβική 11%, Ανατολική και Νότια Αφρική 26%, υποσαχάρια

παιδικής εργασίας, είναι ότι οι γονείς είναι ελεύθεροι να μη στείλουν τα παιδιά τους για δουλειά, αν δεν το θέλουν. Και επίσης είναι ελεύθεροι να τα αποσύρουν όποτε θελήσουν!

Δεύτερη περίπτωση: Το 2015 η International Finance Corporation, βραχίων της Παγκόσμιας Τράπεζας, έδωσε δάνεια σε 68 εταιρίες. Από αυτές, οι 51 κάνουν επενδύσεις στην υποσαχάρια Αφρική χρησιμοποιώντας φορολογικούς παραδείσους, δηλαδή ουσιαστικά φοροδιαφεύγοντας. Σε δε Αφρικανικές χώρες με χαμηλό εισόδημα διαθέτουν κεφάλαια για τη στήριξη ιδιωτικών σχολείων, πράγμα που σημαίνει αποκλεισμό των φτωχότερων παιδιών –και ειδικά των κοριτσιών– από την εκπαίδευση¹⁹. Εύστοχα έχει γράψει ο Βασίλης Ξυδιάς, αναφερόμενος στην ευρωπαϊκή κατρακύλα: Πολλοί

«ισχυρίζονται πως έχει έρθει το τέλος της γενικής σχολικής εκπαίδευσης όπως τη γνωρίζουμε από τη βιομηχανική εποχή και μετά. Και με αξιοθαύμαστη ψυχραιμία (βλ. κυνισμό) μας καλούν να αναλογιστούμε μήπως το σχολείο “για όλους” δεν ήταν παρά ένα μικρό διάλειμμα (δύο-τριών αιώνων) στη μακραίωνη ανθρώπινη εξέλιξη»²⁰.

Τρίτη περίπτωση: Πόσο ελευθερία είναι η ελευθερία να σφυρηλατείς ο ίδιος τα δεσμά σου; Υπάρχουν πλέον σύγχρονες δουλειές διαφορετικές από αυτές της κλασικής κοινωνικής αδικίας. Στην φρενίτιδα των ανεπτυγμένων οικονομιών για ατομική επιτυχία και κοινωνική άνοδο, λέει ο σύγχρονος φιλόσοφος Μπιούνγκ-Τσουλ Χαν,

«η επίκληση κινήτρων, πρωτοβουλιών και σχεδίων είναι πιο αποτελεσματική για την εκμετάλλευση του άλλου από το μαστίγιο και τις διαταγές [...]. Η αυτοεκμετάλλευση είναι πολύ πιο αποτελεσματική από την εκμετάλλευση από τρίτους, επειδή συνοδεύεται από μια αίσθηση ελευθερίας. Έτσι καθίσταται δυνατή η εκμετάλλευση δίχως δεσποτεία. [...] Το νεοφιλελεύθερο σύστημα κρύβει την καταναγκαστική δομή του πίσω από τη φαινομενική ελευθερία του μεμονωμένου ατόμου, το οποίο δεν αντιλαμβάνεται πλέον τον εαυτό του ως υποταγμένο αντικείμενο [...] αλλά ως ένα σχέδιο εν εξέλιξη. Και σε αυτό ακριβώς συνίσταται ο δόλος του νεοφιλελευθερισμού. Όποιος αποτυγχάνει είναι, εκτός των άλλων, ένοχος γι’ αυτό, και θα κουβαλάει στο εξής αυτήν την ενοχή»²¹.

Η ατζέντα, όπως βλέπουμε, είναι πολύ πλούσια.

Θα κλείσω με μια επισήμανση, ιδιαίτερα επίκαιρη, κατά τη γνώμη μου.

Στις θολές μέρες μας, όποτε προτάσει κάποιος το κοινωνικό και την κοινωνική δικαιοσύνη, συναντά μια ανησυχία και συνειρμούς (ανεργάτιστους, κατά τη γνώμη μου), ότι η αντιμετώπιση της ταξικής ανισότητας συνεπάγεται ολοκληρωτικό καθεστώς, σοβιετικά όνειρα, στέρηση των ελευθεριών κλπ. Προσέξτε παρακαλώ το παρακάτω απόσπασμα:

Αφρική 29%, Δυτική και Κεντρική Αφρική 32%, άλλες μη ανεπτυγμένες χώρες 26%.

19 Larry Elliott, «The World Bank and the IMF won't admit their policies are the problem», 9-10-2016, <https://www.theguardian.com/business/2016/oct/09/the-world-bank-and-the-imf-wont-admit-their-policies-are-the-problem>

20 Βασίλης Ξυδιάς, «Το σχολείο καταρρέει», 14-9-2018, <https://www.e-dromos.gr/to-scholeio-katarreei/>

21 Μπιούνγκ-Τσουλ Χαν, *Η αγωνία του έρωτα* (μτφρ. Αλεξάνδρα Γκολφινόπουλου), εκδ. Opera, Αθήνα 2019, σσ. 27, 29.

«Η ελευθερία μόνον για τους οπαδούς της κυβέρνησης και μόνο για μόνον τα μέλη ενός κόμματος –όσο πολυάριθμα κι αν είναι αυτά– δεν είναι ελευθερία. Η ελευθερία νοείται πάντα ελευθερία για κείνον που σκέφτεται διαφορετικά: όχι από δογματισμό για τη “δικαιοσύνη”, αλλά γιατί απ’ αυτό εξαρτάται κάθε τι που διδάσκει, εξυγιάνει, ξεκαθαρίζει μέσα στην πολιτική ελευθερία, και γιατί η “ελευθερία” χάνει την αποτελεσματικότητά της όταν καταντάει να γίνεται προνόμιο. [...] Μόνον η ανεμπόδιστη παλλόμενη ζωή παίρνει χίλιες καινούργιες μορφές και αυτοσχεδιασμούς, αποκτάει δημιουργική δύναμη, διορθώνει μόνη της τα στραβοπατήματά της. Αν η πολιτική ζωή των κρατών που έχουν περιορισμένη ελευθερία είναι τόσο άσχημη, τόσο φτωχή, τόσο σχηματική, τόσο στείρα, αυτό γίνεται γιατί με τον αποκλεισμό της δημοκρατίας απ’ την πολιτική ζωή καταστρέφονται οι ζωντανές πηγές κάθε πνευματικού πλούτου και προόδου. [...] Χωρίς γενικές εκλογές, απεριόριστη ελευθερία του τύπου και των συγκεντρώσεων, ελεύθερη πάλη των ιδεών, η ζωή σβήνει μέσα σ’ όλους τους δημόσιους θεσμούς, γίνεται μια ζωή επιφανειακή, όπου η γραφειοκρατία απομένει το μόνο ενεργό στοιχείο. Από το νόμο αυτόν κανένας δεν μπορεί να ξεφύγει»²².

Τα λόγια αυτά τα προσκομίζω προσπαθώντας να δείξω ότι οι αδούλευτες γενικεύσεις και τα στερεότυπα είναι πολύ θολά ματογυάλια για να διακρίνουμε την σύνθετη πραγματικότητα. Σε ποιον ανήκουν τα λόγια αυτά; Μήπως σε κάποιον θεωρητικό ή πολιτικό της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας; Όχι! Ανήκουν στην κομμουνίστρια Ρόζα Λούξεμπουργκ, η οποία συγκρούστηκε με τον Βλαδίμηρο Λένιν, τον Λέοντα Τρότσκι και το σοβιετικό μοντέλο που αυτοί οικοδομούσαν²³. Και η οποία δολοφονήθηκε στο Βερολίνο πριν από έναν και πλέον αιώνα (στις 15 Ιανουαρίου του 1919) υπό σκοτεινές συνθήκες, με την ευθύνη της Γερμανικής σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης και ακροδεξιών πολιτοφυλακών²⁴.

Ας δούμε λοιπόν πόσες διαφορετικές ταυτότητες συγκρούονται εδώ! Ας δούμε πόσο φτωχοί γινόμαστε αν δεν ασκηθούμε στη διάκριση των πνευμάτων, όπως μας ζητά το Ευαγγέλιο (1 Ιω. 4:1)! Και ας σκεφτούμε πόσο ενδιαφέρουσα θα ήταν μια συζήτηση και μια αναμέτρηση μεταξύ της «κόκκινης Ρόζας», του Νικόλαου Μπερντιάγιεφ και της αγίας Μαρίας Σκομπτσόβα!

22 Rosa Luxemburg, *Η ρωσική επανάσταση* (μτφρ. Κώστα Μιλτιάδη), εκδ. Κοροντζή, Αθήνα 1978, σσ. 79-82 (η έμφαση –τα πλάγια– δική μου).

23 Αντί πολλών: «Όσο πιο δημοκρατικοί είναι οι θεσμοί, τόσο ζωηρότερος και δυνατότερος είναι ο τόνος της πολιτικής ζωής των μαζών, τόσο αμεσότερη και πιο ολοκληρωμένη είναι η επίδρασή τους, παρ’ όλους τους άκαμπτους τίτλους των κομμάτων, τους παλιωμένους εκλογικούς καταλόγους κλπ. Βέβαια κάθε δημοκρατικός θεσμός έχει τις ατέλειές του και τις αδυναμίες του, πράγμα που συμβαίνει με όλους τους ανάλογους ανθρώπινους θεσμούς. Αλλά το φάρμακο που ανακάλυψαν ο Λένιν και ο Τρότσκι, τη γενική κατάργηση της Δημοκρατίας, είναι χειρότερο ακόμη κι από την αρρώστια που ήθελαν να θεραπεύσουν: Καταστρέφει αυτή την ίδια ζωντανή πηγή, τη μόνη ικανή να διορθώσει κάθε φυσική ατέλεια των κοινωνικών θεσμών: την ενεργό, απρόσκοπτη, δραστήρια πολιτική ζωή των όσο το δυνατόν πιο πλατιών λαϊκών μαζών του έθνους» (Rosa Luxemburg, ό.π., σσ. 73-74).

24 Klaus Gietinger, *The Murder of Rosa Luxemburg* (μτφρ. Loren Balhorn), εκδ. Verso, London & New York 2019, ιδίως σσ. 21-40.